

Н. В. Чернописька, О. В. Брень, О. І. Данильців
Національний університет “Львівська політехніка”

ЗАРОДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ

© Чернописька Н. В., Брень О. В., Данильців О. І., 2015

Узагальнено поступ військової логістики в світі. Встановлено сучасний стан розвитку військової логістики в Україні. Проаналізовано позиції України по військового потенціалу (показник GFP). Висвітлено результати досліджень думки громадськості та експертів щодо функції, місця та значення військової логістики в Україні, етапу її розвитку. Проаналізовано основні виклики, які є перед військовою логістикою сьогодні. Виділено основні чинники впливу, які стримують її розвиток у Збройних силах України. Окреслено перші кроки щодо імплементації військової логістики як інструмента подолання збройної агресії та її наслідків.

Ключові слова: військова логістика, військовий потенціал, матеріально-технічне забезпечення, логістична інфраструктура, Збройні Сили України.

ORIGIN OF MILITARY LOGISTICS IN UKRAINE

© Chornopyska N., Bren O., Danyltsiv O., 2015

The progress in the world of military logistics is generalized. The current status of military logistics in Ukraine was established. Ukraine's position in terms of global firepower (GFP) is analyzed. The research results of public opinions and experts opinions about functions, places and values of military logistics in Ukraine and stages of her development was showed. The main challenges facing today to military logistics was analyzed. The main factors which slowed down the evolution of military logistics in the Armed Forces of Ukraine was selected. First steps to the implementation of military logistics as a tool to overcome the armed aggression was outlined.

Key words: military logistics, firepower, supply management, logistics infrastructure, Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Дестабілізація ситуації на сході України, розгорнення повномасштабних військових дій засвідчили низьку здатність українських збройних сил, оборонного комплексу та українського уряду загалом здійснювати військові операції, а також якісно забезпечувати потреби фронту. Українська влада виявилась неспроможною спорядити сили АТО найнеобхіднішим: амуніцією, провіантом, зброєю, технікою. Окрім того, у військових постійно виникає потреба у високотехнологічних приладах та програмному забезпеченні, постачання яких відбувається здебільшого через волонтерські організації, оскільки Міністерство оборони вчасно не реагує та не виділяє кошти на потреби військових через величезний обсяг паперової роботи. Відсутність знань зі швидкої та правильної евакуації мирного населення, гуманітарна катастрофа на лінії фронту, потреби прифронтових лікарень; відсутність зрозумілої схеми поставок матеріального забезпечення військовим, а також пошуку бійців, які загинули або зникли безвісти на фронті, вимагають формування військової логістики, першочерговими завданнями якої є налагодження вчасного та якісного забезпечення технікою, зв'язком, матеріально-технічними засобами та створення чинної інфраструктури, що забезпечуватиме успіх і тактичних, і стратегічних операцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За твердженням одного із фахівців з логістики Збройних сил Польщі [1], щоб виграти війну, треба спочатку підготуватися до неї логістично. Необхідно в час миру нагромаджувати обладнання, запаси, щоб потім мати змогу їх лише модифікувати для потреб конкретного конфлікту. Війна повинна бути заходом, продуманим економічно, адже війна є завжди дуже дорогою. Отже, необхідне планування, підготовка використання озброєння і військового обладнання, матеріальних засобів, надання послуг з метою утримання військ у відповідній бойовій готовності, як прописано у Логістичній доктрині Збройних сил Республіки Польща DD/4 [2].

Загалом військова логістика має давню історію й в сучасному світі вважається розвинутим напрямом. Узагальнення історичного поступу військової логістики дало змогу виокремити окремі найвагоміші події, а саме:

- ⇒ адмірал А. Т. Механ (1880 р.) впроваджує логістику в склад військових термінів;
- ⇒ Дж. Торп (1917 р.) розвиває військову логістику у двох напрямках: теоретична логістика (Pure Logistics) та практична логістика (Applied Logistics);
- ⇒ контрадмірал Г. Еккліс (1950 р. – праця “Операційна логістика військового флоту”, 1959 р. – праця “Логістика в національній обороні”) зробив певне упорядкування понять, структури та завдань військової логістики, зокрема і щодо потреб Північноатлантичного Союзу НАТО, узагальнивши багатий досвід Другої світової війни. За Екклесом логістика трактується доволі широко як з’єднувальна ланка економіки із Збройними силами країни, причому вирішальний вплив на військовий успіх мають три групи чинників: політичні, економічні та військові.

У різні часи концепція військової логістики визначається місцем, яке їй відводиться у стратегічній концепції збройних сил загалом. Так, концепція військової логістики визначалася: домінуванням ідеології і шовінізму (імператорська Японія); політично-поліцейським апаратом (Німеччина під час Другої світової війни); стратегічними поставками до фронту (Радянський Союз); глобальною ринковою логістикою (США); логістикою міжнародних збройних сил НАТО.

Нині напрям досліджень військової логістики є різновекторним: від моделей інтегрованої військової логістики ланцюга поставок, що об’єднує усю систему військової підтримки (систему тилового забезпечення, інформаційну та систему обслуговування військ) [3] до взаємозв’язку між військовою і комерційною логістикою з погляду їх цілей в управлінні ланцюгами поставок, яка об’єднує управління закупівлями, запасами, складуванням, транспортування, необхідні мережі, потік інформації, технології та управління безпекою[4]. Збройні сили багатьох країн світу мають свої дослідні інститути, які працюють над винаходами логістики на користь армії, реагують на зміни ринку, користуються “цивільними” рішеннями, адаптуючи їх до своїх потреб. Але не в Україні.

В Україні ще донедавна не послуговувалися терміном “військова логістика”: він відсутній був у нормативних актах, в організаційних структурах Збройних сил України. Мабуть перші дослідження з теорії та практики військової логістики здійснив Є. В. Крикавський [5]. Ця тема набула подальшого розвитку в дослідженнях Р. І. Сапіги, який розробив концепцію функціонування військової логістичної системи ЗСУ, запропонував науково-методичні рекомендації щодо організаційно-економічного забезпечення функціонування військової логістичної системи ЗСУ, а також розробив науково-практичні пропозиції щодо організації військової логістики Збройних сил України в миротворчих операціях ООН у вимірі воєнно-економічної безпеки держави [6]. Цей напрям набуває поширення у контексті загострення військового конфлікту Росія – Україна. Зокрема, О. І. Ступницький у [7] пояснює, що за сучасних умов в Україні виокремлення і використання елементів військової логістики у межах загального логістичного потенціалу країни визначається особливим співвідношенням його матеріальної і послугової складових. Розгортання російської агресії об’єктивно призвело до розуміння негайного переходу від використання моделі логістики кризових ситуацій до залучення елементів моделі військової логістики, яка здатна функціонувати і під час миру, і під час воєнних дій.

Як бачимо, реальних досліджень з військової логістики в Україні відомо не так багато, і жодне з них не розкриває стану її розвитку, актуальних та можливих майбутніх проблем на території України.

Цілі статті. Основною ціллю статті є виявлення сучасного стану військової логістики в Україні, а також визначення головних факторів впливу, що визначають (або стримують) її розвиток.

Виклад основного матеріалу.

Військовий потенціал України: міжнародна статистика

Згідно з даними рейтингу світової військової сили (GFP “Global Firepower”), в основі якого лежить індекс потужності (Power Index), Україна перебуває на 25 місці серед 126 держав світу. Під час обчислення цього індексу беруть до уваги більше, ніж 50 факторів. Однак не враховується ядерний потенціал країн; кількість зброї, якою володіють держави, не є визначальним фактором; враховується забезпеченість природними ресурсами, а також рівень здоров’я націй; у держав, що не мають виходів до моря, не виключена наявність військового морського флоту, проте його потужність ґрунтується на військово-морському потенціалі. Значення індексу військової сили тяжіє до 0. У табл. 1 наведено Топ-30 країн рейтингу GFP.

Таблиця 1

Топ-30 країн рейтингу світової військової сили 2015 р.

Місце у рейтингу	Країна	Значення індексу	Місце у рейтингу	Країна	Значення індексу
1	США	0,1661	16	Італія	0,5735
2	Росія	0,1865	17	Пакистан	0,6122
3	Китай	0,2315	18	Єгипет	0,6214
4	Індія	0,2695	19	Польща	0,6688
5	Велика Британія	0,2743	20	Тайланд	0,6833
6	Франція	0,3065	21	В’єтнам	0,7024
7	Південна Корея	0,3098	22	Бразилія	0,7063
8	Німеччина	0,3505	23	Іран	0,7619
9	Японія	0,3838	24	Швеція	0,8075
10	Туреччина	0,4335	25	Україна	0,8214
11	Ізраїль	0,4974	26	Сінгапур	0,8584
12	Індонезія	0,5231	27	Алжир	0,8695
13	Австралія	0,5281	28	Саудівська Аравія	0,8702
14	Канада	0,5625	29	Чехія	0,8748
15	Тайвань	0,5671	30	Швейцарія	0,8942

Джерело: власне опрацювання на підставі [8]

Значення індексу військового потенціалу України станом на 2015 р. становить 0,8214. Загалом щоб врахувати цей показник, було використано таку інформацію: потенціал бойового складу (людський потенціал); оснащення сухопутних військ; авіація; потужність військово-морського флоту; обсяги пального; логістичний потенціал; фінансування та загальна територія країни. Табл. 2 проілюструє детальнішу інформацію щодо вищенаведених пунктів.

Із табл. 2 видно, що високі позиції у рейтингу Україна зайняла завдяки власним територіальним характеристикам (великій площі), а також численному населенню, яке здатне до мобілізації та військових дій. Щодо фінансування та, наприклад, потужності оснащення сухопутних військ, слід наголосити, що вони зазнали змін у бік зростання тільки у зв’язку із військовими діями. Свідченням цього є дані, зображені на рис. 1 та у табл. 3.

Характеристика України згідно з даними рейтингу GFP

Назва характеристики	Опис	Назва характеристики	Опис
<i>Людський потенціал, чол.</i>		<i>Оснащення сухопутних військ, шт.</i>	
Чисельність населення	44291413	Танки	2809
Кількість чоловіків	22244394	Бойові броньовані машини	8217
Придатні до служби	15686055	Самохідні артилерійські гармати	1302
Досягають призовного віку щороку	481313	Буксирна артилерія	1669
Активні рядові співробітники	16000	Система залпового вогню	625
Активний кадровий резерв	1000000	<i>Потужність авіації, шт.</i>	
<i>Потужність військово-морського флоту, шт.</i>		Загальна к-сть літаків	222
Загальна к-сть військово-морської сили	25	Винищувачі/перехоплювачі	35
Авіаносці	0	Штурмовики з фіксованим крилом атаки	61
Фрегати	1	Транспортний літак	82
Винищувачі	0	Тренувальні літаки	41
Корвети	3	Гелікоптери	90
Підводні човни	0	Ударні гелікоптери	34
Кораблі берегової оборони	1	<i>Ресурси/Пальне, барелів/день</i>	
Кораблі мінних військових дій	1	Видобуток нафти	100000
<i>Логістичний потенціал</i>		Споживання нафти	625000
Робоча сила, чол.	22170000	Доведені резерви нафти	395000
Потужність торгово морського флоту, шт.	134	<i>Фінансування, млн. дол.</i>	
Порти та термінали, шт.	6	Бюджет на оборону	4880
Протяжність автомоб. доріг, км	169495	Зовнішня заборгованість	138300
Протяжність залізнич. доріг, км	21658	Запаси іноземної валюти і золота	21950
Справні аеропорти	187	<i>Площа території, км²</i>	603628

Джерело: власне опрацювання на підставі [8]

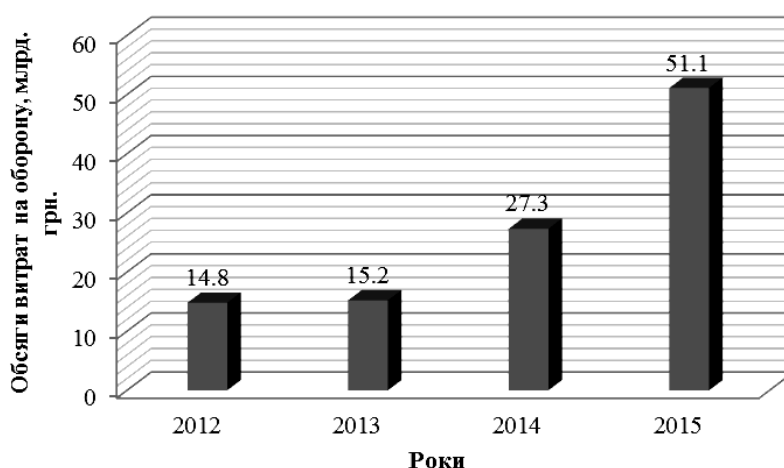


Рис. 1. Динаміка зміни обсягів оборонного бюджету за 2012–2015 рр.

Джерело: власне опрацювання на підставі [9]

У 2015 р. Верховна Рада заклала у державний бюджет витрати на оборону України у розмірі 51,1 млрд. грн., що на 23,8 млрд. грн. або 1,87 р. більше, ніж у 2014 р. Загалом протягом чотирьох років сумарні витрати на оборону збільшились у 3,45 разу.

Стан закупівлі основних зразків нового та модернізованого ОВТ у 2012–2014 рр.

Зразки ОВТ	2012	2013	2014
Модернізовані літаки та вертольоти	9	2	8
Бронетанкове озброєння та техніка	–	–	54
Самохідні артилерійські установки	–	–	18
Протитанкове озброєння	–	–	10
Стрілецька зброя	–	–	508
Засоби протиракетного захисту авіації	–	–	52
Броньовані автомобілі	–	–	15
Автомобільна техніка	2	11	100

Джерело: власне опрацювання на підставі [10]

Дані табл. 3 підтверджують факт, що саме військові дії на сході країни змусили державні структури збільшити обсяги закупівель ОВТ. Так, у 2012 р. та 2013 р. загальна кількість придбаних одиниць становила, відповідно, 11 та 13 шт., що можна прирівняти до нуля.

Аналізуючи інформацію про логістичний потенціал України, встановлено, що за даними GFP кількість робочої сили, яку можна залучити для роботи у військовій галузі під час військових дій, становить більше ніж 2 млн. осіб. Тобто враховано також кваліфікований персонал, який здатний планувати та організовувати військову логістику загалом.

Військова логістика України: результати “польових” досліджень

У межах Міжнародного “Дня логістики”, який відбувся 12 квітня 2015 р., члени Львівської школи логістики проводили панельну дискусію, присвячену розвитку військової логістики в Україні, до участі в якій були запрошені військові, представники Академії сухопутних військ України та волонтери ГО “Допоможи фронту”. Напередодні заходу було проведено експрес-опитування широкої громадськості на тему військової логістики через соціальні мережі та Інтернет. Подані нижче результати узагальнюють думки громадськості та експертів щодо функції, місця та значення військової логістики в Україні.

Під час дослідження встановлено, що більше ніж половина опитаних (53 % респондентів) не обізнана з поняттям “військової логістики”, у той час як решта 47 % - чули та знають про нього. На думку опитаних, під терміном “військова логістика” розуміється:

- система заходів, що дає змогу правильно і швидко забезпечувати всім необхідним військовослужбовців у зоні проведення бойових дій;
- кооперація усіх діючих організацій і керування збором та розподілом допомоги задля максимально ефективного розподілу допомоги;
- оптимальне управління усіма наявними військовими ресурсами;
- військові маршрути;
- співпраця військових з іншими організаціями;
- розподілення військових ресурсів, економічних, харчових, силових у раціональніший спосіб у найкоротші терміни з найменшими витратами;
- комплекс заходів, спрямований на безперервне функціонування армії у мирний чи воєнні часи;
- система тилового забезпечення військ;
- планування та реалізація стратегічного маршруту для військової техніки/людей з точки А в точку Б.

Щодо етапу розвитку військової логістики 66 % опитаних стверджують, що ця сфера в Україні перебуває на етапі зародження. Однак існують думки про те, що військова логістика у стані занепаду (10 %), або взагалі її не існує в нашій країні (12 %). Такі думки підтвердили й експерти (учасники дискусії), оскільки воєнні дії, що розгорнулися на сході України, показали, що Україна не готова до кризових ситуацій такого типу. Надто є неефективною логістика у сфері військових дій, яка б мала навпаки спростити, допомогти і забезпечити військових усім необхідним.



Рис. 2. Поняття “військова логістика” з погляду громадськості
Джерело: результати дослідження авторів

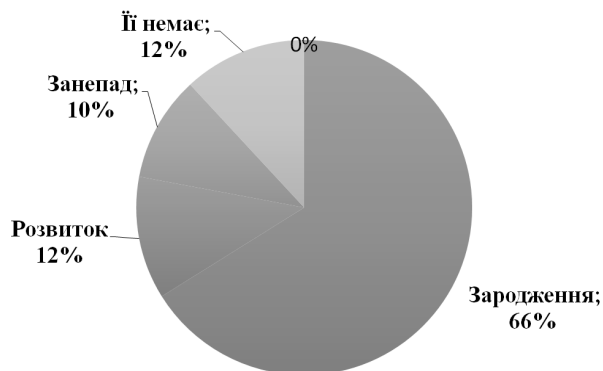


Рис. 2. Розподіл респондентів щодо етапу розвитку військової логістики в Україні
Джерело: результати дослідження авторів

Наведемо декілька аргументів, які свідчать про зародження основ сучасної військової логістики. Підтвердженням слугують проекти і реформи, ініційовані Міністерством оборони України. Серед них:

- проект “Інституційна реформа закупівель”;
- проект реформ “Електронні закупівлі”;
- пілотний проект “Автоматизація обліку та логістики у сфері речового забезпечення Збройних сил України”.

Проект “Інституційна реформа закупівель”. Причинами реформи були: несвоєчасне та неякісне забезпечення матеріально-технічними та продовольчими ресурсами ЗСУ; розпорошування функцій із забезпечення матеріально-технічних та продовольчих ресурсів між різними структурними підрозділами Міністерства оборони та Генерального штабу ЗСУ. Цілями цієї реформи є забезпечити ефективні та прозорі процеси якісного матеріально-технічного та продовольчого забезпечення відповідно до потреби, яка виникла. Реалізація цього проекту має три етапи:

I етап – реорганізація департаменту державних закупівель та постачання матеріальних ресурсів у департамент закупівель;

II етап – створення Центру організації матеріального забезпечення ЗСУ. Функціями цього центру будуть: 1) розроблення нових стандартів та норм речового та продовольчого забезпечення; 2) впровадження логістики (автоматизованої системи логістики, визначення ролей, управління змінами, створення цільової операційної моделі логістики);

III етап – створення Відділу закупівлі житла для військовослужбовців ЗСУ.

Проект реформ “Електронні закупівлі”. Реформи полягають у налагодженні та створенні платформи для електронних торгів, електронного документообігу та веб-сайта Департаменту закупівель, а їх метою є створення відкритої, прозорої системи закупівель у МОУ.

Проект “Автоматизація обліку та логістики у сфері речового забезпечення Збройних сил України”. Стратегічно метою проекту є визначення можливості скорочення показника “допустимі залишки”; побудова системи оперативного постачання речового забезпечення; зменшення “людського фактора” в обліку речового забезпечення. Цілями проекту виступають: скорочення термінів задоволення потреби (із 5–20 діб до 2–10 діб) за рахунок оперативного обміну інформації про залишки ТМЦ та можливість їх переміщення; забезпечення отримання щокварталу повної та достовірної інформації по залишках ТМЦ.

Проте усі перелічені реформи є ще не втіленими проектами, які вимагають значного фінансового та людського потенціалу, підтримки з боку держави для імплементації на практиці.

Під час анкетування респонденти вказали, що основними (кореневими) факторами негативного впливу, які гальмують розвиток військової логістики, є корупція, відсутність відповідних органів, які займаються військовою логістикою, та загальний занепад армії (див. рис. 3).

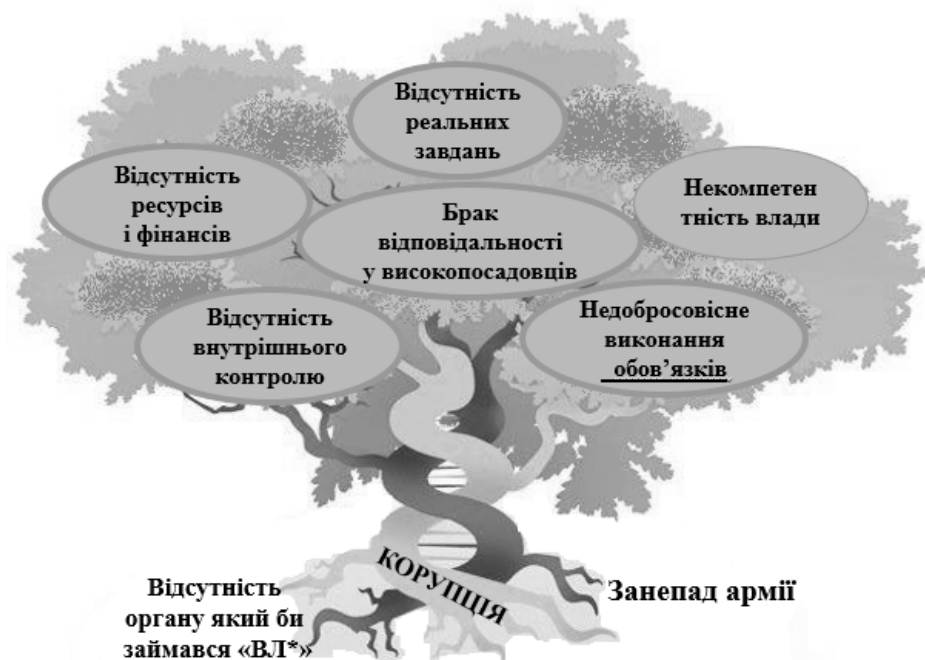


Рис. 3. Головні фактори впливу, що гальмують розвиток військової логістики в Україні

Джерело: результати дослідження авторів

Серед інших важливих причин можна виокремити: відсутність кваліфікованих кадрів, які б займалися військовою логістикою; відсутність до недавнього часу реальних завдань, як результат низького рівня знань і досвіду; відсутність стратегії розвитку військової логістики як такої; брак відповідальності у високопосадовців; недофінансування та брак ресурсів.

Більшої сили усім цим факторам, як відзначили експерти, додає низький рівень інформаційної логістики, а саме: відсутність правдивої інформації, засобів її передавання на місцях бойових дій, а також витік секретної інформації та дезінформація і населення, і військових. М. Маклуен виводить цікаву тезу, про те, що: “Істинно тотальна війна – це війна за допомогою інформації”. Це правдиво, адже на місцях бойових дій ми можемо спостерігати разуючий контраст, який полягає у тому, що військові, які живуть в окопах, сплять на землі, потребують комп'ютерів, Інтернету, ксероксів тощо для швидкого передавання інформації між військовими, зокрема між

вищим керівництвом, а також для забезпечення навчання (наприклад: навика управління безпілотником за допомогою спеціальних програм тощо). Якщо говорити про ЗМІ, то тут кожний журналіст сам повинен оцінювати ступінь шкоди, яка може бути завдана внаслідок його репортажу. Адже розголошення інформації з місця бойових дій може коштувати життя військовим. Варто додати, що інформація – це також зброя, яку вмело застосовує агресор. Отже, враховуючи визначення війни, які навів Клаузевіц: “війна – це продовження політики іншими засобами”, глобальні протиріччя потребують нових засобів і методів їх вирішення, а саме стратегічного інформаційного протиборства, чого так не вистачає в Україні.

Недовіра до державних органів, які сьогодні здійснюють військову логістику, поширила серед людей думку про те, що військовою логістикою повинні займатись волонтери (компетентні патріоти – 42 %). Речник Генерального штабу Збройних сил України Владислав Селезньов зазначив, що саме завдяки волонтерам система логістики стала прозорою та ефективною, “волонтери приводять до ладу систему логістики, роблять її більш оперативною та гнучкою”. 38 % респондентів впевнені, що ЗСУ повинні займатись військовою логістикою – саме їх вважають найкращими фахівцями у цій сфері, адже багато питань потрібно вирішувати в режимі секретності, а залучення сторонніх осіб і гласність створюють ризики для забезпечення логістики як такої, а так само можуть поставити під удар національну безпеку країни. Однак варто залучитися порадами і досвідом іноземних колег. Решта 20 % респондентів вірять, що військову логістику в Україні можуть розвинути лише іноземні спеціалісти, які мають більше знань та досвіду.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Незважаючи на те, що термін “логістика” був вперше застосований у військових операціях і стосувався насамперед процесів забезпечення армійських підрозділів, військова логістика в Україні відстає від цивільної років на 20, що підтвердилось її неспроможністю задовольняти потреби бійців зони АТО.

За військовим потенціалом Україна займає 25 місце серед 160 держав світу (показник GFP-2015), однак – це радше об’єктивна характеристика логістичного потенціалу країни, аніж результат цілеспрямованого розвитку. Війна виявила проблеми Збройних сил України і, насамперед тих, які стосувалися логістики, коли наявний стан матеріально-технічного забезпечення у військових структурах, транспортні системи були не спроможні реагувати на виклики мобільно та інтегровано. В українських реаліях військову логістику ефективно реалізують не ті, чиєю безпосередньою компетенцією вона є, а волонтери, представники громадських рухів.

На основі результатів, отриманих під час проведеного дослідження, встановлено, що головними факторами впливу, які гальмують розвиток військової логістики в Україні, є влада в особі політиків, зокрема їхні бездіяльність та корупція. Тривалі процедури переговорів, загрози, що супроводжують виконання завдань у період кризи і війни, відсутність стабільності системи є основними бар’єрами. І лише бойові дії на сході країни змусили владу робити перші кроки для її розвитку:

1) набиратися досвіду в інших, досвідченіших країнах (відповідно до програми українсько-американських тактичних навчань – “Безстрашний охоронець-2015” американські десантники навчали українських нацгвардійців);

2) думати про об’єднання зусиль та наявних ресурсів бізнесу і ЗСУ (патріотично налаштовані власники, керівники та працівники в логістичних компаніях готові надавати свою працю, час і потужності на благо армії і країни);

3) налагоджувати міжнародні відносини у сфері військової логістики;

4) впроваджувати реформи.

Необхідно зазначити, що результатом відповідних кроків є те, що під час Саміту НАТО в Уельсі, країни-члени Альянсу ухвалили комплексний, пристосований до конкретних потреб України, пакет заходів, що спрямований на посилення спроможності країни гарантувати власну безпеку. Пакет зосереджувався на чотирьох галузях, зокрема логістику. Цільовий фонд Україна-НАТО з питань логістики спрямований на сприяння реформуванню системи логістики в Україні та підвищенню рівня її оперативної сумісності з НАТО, за допомогою впровадження стандартів

НАТО щодо супроводу та управління процесом матеріально-технічного забезпечення та озброєння ЗСУ. Якщо не зупинятися на досягнутому, а навпаки робити ще рішучіші кроки, то вже через декілька років можна буде говорити про розвиток військової логістики в Україні та зміцнення воєнно-економічної безпеки держави.

1. *Wojna to niszczenie zapasow* // *Eurologistics*. – 2005. – №2. – S. 96–97. 2. *Bartosiewicz S., Gorski P. Spojrzanie na logistyke w silach zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej. Bielsko-Biala, 2015. – S. 2–6.* 3. *Gong Z., Yang X., Wang S., and Zhang Y. (2013) Model Building of Integrated Military Logistics Supply Chain. ICTE 2013: pp. 371-378.* 4. *Siva Kumar; Aaron Chia Commercial logistics vs. military logistics : a conceptual analysis/ Cases on supply chain and distribution management : issues and principles. – Hershey, Pa. : Business Science Reference, ISBN 978-1-4666-0065-2. – 2012. – P. 290–329.* 5. *Крикавський Є. В. Логістика: традиційні і нетрадиційні сфери використання // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка” №552 “Логістика”/ Крикавський Є. В., Патора Р., 2006, С. 62–75.* 6. *Санига Р. І. Військова логістика у забезпеченні воєнно-економічної безпеки країни: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 21.04.01 / Р. І. Санига. – К., 2013. – 22 с.* 7. *Ступницький О. І. Формування логістики кризових ситуацій у контексті військового конфлікту Росія – Україна // Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наукових праць. Випуск 121 (частина I). – К. : Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2014. – С.233.* 8. *Global Firepower Military Ranks 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp/>.* 9. *Офіційне видання газети “Урядовий кур’єр” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/>* 10. *Офіційний сайт Міністерства оборони України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/>.*